

MICHEL FOUCAULT A JEHO NETRADIČNÉ CHÁPANIE MOCI

(K nedožitým osemdesiatinám jedného z najvýznamnejších francúzskych
filozofov 20. storočia)

IVAN BURAJ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

BURAJ, I.: Michel Foucault and His Innovative Conception of Power (One of the Most Influential French Philosophers of the 20th Century would be Eighty This Year)

FILOZOFIA 61, 2006, No 7, p. 533

The paper is dedicated to the 80th anniversary of the birth of one of the most notable but at the same time most controversial thinkers of the 20th century M. Foucault and his theory of power.

Foucault keeps from creating any universal definition of the power. Instead he analyses the structure and the nature of the power relationships from every aspect. He displays three basic segments in the internal structure of power: the strategic relationship, the power relationship and the technique of the governance.

According to M. Foucault the main attributes of the power relationships are the following: the power is not a property, it is generated from underneath and exists everywhere, it is joined with the resistance to itself, it is positive and lastly, power is knowledge. All of these attributes predict, penetrate and complement one another.

Key words: Foucault – The Power relationships – Manipulation – Freedom – Strategy – Domination – Political technologie – Subject – Knowledge

V októbri tohto roku by sa Michel Foucault dožil 80 rokov a neviem si predstaviť, o čom by bolo pri tejto príležitosti vhodnejšie písať, ako o jeho celoživotnej téme – o jeho chápaní moci. Nôvum tohto chápania spočíva predovšetkým v tom, že ho nezaťahujú, ako sme zvyknutí, tzv. veľké formy moci – štátna, vládna, triedna alebo ideologická moc, aspoň nie v prvom pláne. Foucault sa usiluje analyzovať celkom inú oblasť mocenských vzťahov, kde moc nadobúda nové, často netušené rozmery a kvality, ktoré sa vymykajú tradičným mocenským schémam a predstavám. Konkrétne ide o oblasť pôsobenia – ako ju sám nazýva – „mikrofyziky“ moci, ktorá je v tesnom, bezprostrednom kontakte s našou telesnosťou a vedením. A tu chce zistiť, akými kanálmi táto moc preniká do najindividuálnejších, najintímnejších sfér správania ľudí, ako zasahuje a kontroluje ich každodenný život. Alebo opačne: Chce vedieť, akým spôsobom sú naše telá, každodenné správanie, naše túžby, teoretické, vedecké rozpravy a pod., spojené s rozličnými mocenskými vzťahmi (vrátane rodinných alebo sexuálnych vzťahov, vzťahov medzi pacientom a lekárom, väzňami a dozorcami), podieľajú na upevňovaní a rozširovaní moci. Inými slovami, viac ako „poézia“ moci,

ktorou môžeme byť niekedy očarení, inokedy fascinovaní, ho zaujíma jej „práza“, ktorá nás vytrháva z hlbokého, bezstarostného spánku – z ilúzie, že predsa nás, obyčajných ľudí sa moc až tak príliš netýka. Foucaultove práce majú za cieľ presvedčiť čitateľa o niečom inom. Vychádza v nich z pomerne známej skutočnosti, že radový človek spravidla naozaj veľmi zriedkavo prichádza do styku s mocou na vyšších stupienkoch jej hierarchie. Zato oveľa častejšie, takmer každodenne, sa stretáva s mocou na jej nižších „poschodiach“ – ako občan na úradoch, ako muž, žena, dieťa v rodine, ako pacient v nemocnici atď. Na základe konkrétnej, neobyčajne podrobnej historickej analýzy Foucault ukázal, ako sa tieto „malé“, nenápadné moci so svojimi drobnými, nezriedka skrytými a úskočnými technikami postupne implantujú do reči, poznania, vedomia, do „režimu“ pravdy, do vzájomného styku ľudí, slovom, do mnohorakých sfér ich každodenného správania a skúsenosti. Tým majú na nich oveľa bezprostrednejší, a hádam aj oveľa nebezpečnejší dopad než „vysoká“, ale zvyčajne vzdialená štátna politika, než rozličné mocenské „hry“ politickej elity, pretože vychádzajú zdola, pôsobia súčasne rôznymi smermi a hlavne – nepretržite. A tiež preto, lebo sa z veľkej časti dotýkajú uspokojovania základných ľudských potrieb: poznania a pravdy v oblasti vedenia a jazyka, práce v podnikoch, učenia v škole, sexuality v partnerských vzťahoch a v rodine, istej miery slobody vo väzniciach. Foucault sa domnieva, že jednou zo zvláštností súčasnej politickej moci je práve skutočnosť, že sa vykonáva aj prostredníctvom takých inštitúcií, ktoré zdanlivo nemajú s politikou nič spoločné a sú od nej relatívne nezávislé, napríklad nemocnica, škola, rodina a ďalšie. Mocenské vzťahy podľa neho prenikajú do hĺbky celého sociálneho organizmu, usadzujú sa v každom jeho póre, na všetkých úrovniach, interferujú so všetkými ostatnými vzťahmi. Preto aj analýza mocenských vzťahov pokrýva mimoriadne zložitú oblasť, kde sa problematika moci prepletá s politikou, právom, morálkou, umením, vedením, pravdou, normami atď. V súlade s tým definuje nový typ a nové okruhy politických problémov. Psychiatria, internácia, medikácia, demografia, školský systém alebo sexuálny život – to všetko sú dnes podľa Foucaulta aj politické témy.¹ Pritom uskutočňuje dvojakú operáciu: Najprv rozširuje pojem moci (a s ňou aj ponímanie politiky) na celú sociálnu oblasť a potom ju zároveň akoby depolitizuje, t. j. zbavuje ju výnimočnosti týkajúcej sa mocenskej elity, úzkeho politického rámca. Nie že by sa natolko zmenila základná povaha politiky. Tak v minulosti, ako aj dnes v nej ide v predovšetkým o boj o moc. Zmenili sa však hranice politiky. Predmetom politického boja môže byť prakticky čokoľvek:

¹ S nastolením nových problémov Foucault prichádza aj s novým „slovníkom“. Presnejšie povedané, používa termíny a pojmy, ktoré sa vymykajú ich tradičnému chápaniu a významu. Sú to napríklad slová „archeológia“, „genealógia“, „diskurz“, „epistémy“, „disciplíny“, „dispozitív“, „sexualita“ atď. Napríklad v jeho interpretácii pomocou archeológie odkrývame rozličné vrstvy (preto aj to slovo „archeológia“) – vedeckú, ekonomickú, politickú, filozofickú atď., aby sme stanovili podmienky objavenia konkrétnych diskurzov (a všeobecne vedenia) v danej epoche. V nej sa zase Foucault zamerá predovšetkým na historické zlomy (najmä v klasickom období a na začiatku 19. storočia), aby opísal nielen spôsob, akým sa tieto rozličné formy lokálneho vedenia etablujú, ale aj ako medzi sebou komunikujú a vytvárajú relatívne koherentné epistemologické formácie – „epistémy“.

politického boja môže byť prakticky čokoľvek: poznanie, pravda, výchova, vzdelanie či zápas o svoje vlastné telo, o jeho identitu. Skrátka, v spoločnosti existujú tisíce mocenských vzťahov, a teda aj tisíce mocenských zrážok a politických bojov. No ak je to tak, potom sa, prirodzene, natíska otázka: Ako odlíšiť mocenské vzťahy od ostatných politických vzťahov? Foucault si otázku takto nekladie. Problémom podľa neho nie je hľadať pre politiku nejaké nové miesto a úlohu, ale odhaľovať existenciu nových modelov politizácie spoločenského života, jej nové formy a podoby. Práve preto namiesto skúmania veľkých ekonomických a politických štruktúr dáva prednosť analýze malých mikromocí a difúzných systémov nadvlády, uskutočňovaných v každodennej politickej praxi. A ak hľadá v tomto kontexte nejaké rozdiely, väčší význam prikladá rozlíšeniu medzi politickou mocou, ktorá sa vykonáva na makroúrovni spoločnosti, a tou, ktorá sa vykonáva na jej mikroúrovni. Táto „mikroskopická“ politická moc tvorí základ veľkých politických systémov, hierarchií a bojov. V tejto súvislosti prichádza k vysloveniu dôležitého metodologického záveru, ktorý akoby na hlavu obracal väčšinu doposiaľ známych prístupov k otázke moci: Musíme prekročiť hranice štátu a analyzovať inštitúcie na základe mocenských vzťahov, a nie naopak. Najprv však treba vyjasniť si kľúčovú otázku: Čo sú to mocenské vzťahy, respektíve v čom spočíva ich osobitosť?

* * *

Vo všeobecnosti hlavná osobitosť mocenských vzťahov spočíva podľa Foucaulta v tom, že v ich rámci jedni mocensky ovládajú druhých, a v širšom zmysle v tom, že sa v ich rámci jednotlivci navzájom riadia, ovládajú. Pokúsim sa rozširovať tieto dva významy.

V prvom prípade (v užšom zmysle slova) Foucault považuje za špecifickú črtu mocenských vzťahov fakt, že niektorí môžu určovať správanie iných. Inými slovami, ide o „spôsob konania, ktorým jedni pôsobia na druhých“ ([1], 235 – 236). No tak ako každý vzťah, nie je to iba jednostranný vzťah. Preto zároveň svoju definíciu dopĺňa a upresňuje v tom zmysle, že je to „pôsobenie na iné pôsobenie“, resp., že tento vzťah tvorí „súbor pôsobení na iné možné pôsobenia“. A z tohto pohľadu vládnut' už neznamená jednoznačne ovládať. Ale „vládnut' v tomto zmysle znamená štruktúrovať pole *možného* (kurzíva – I. B.) konania“ ([1], 237), čo zase predpokladá istý (aspoň minimálny) priestor na uplatnenie slobody účastníkov mocenského vzťahu.² Sloboda je v tomto zmysle neoddeliteľná od moci. Vystupuje v podobe poľa možností, ktoré sa otvárajú individuálnemu alebo kolektívnemu subjektu. Ako taká ponúka príležitosť na odpor, opozíciu, boj proti akejkolvek moci – pokiaľ teda moc zostáva mocou, a nie jednostranným útlakom.³

Táto definícia skôr zblízuje moc s manipuláciou ako formu moderného vykonávania moci, ktorá zahrnuje aj možnosť voľby, aj moment určovania tejto voľby nie-

² Podčiarknime, že takéto ponímanie moci má osobitý význam pre pochopenie súčasných, „skrytých“ foriem moci, akou je napríklad manipulácia v reklame.

³ Aj preto Foucault, ako ešte ukážeme, bazíruje na odlíšení mocenských vzťahov od stavov nadvlády.

kým iným.⁴ Manipulácia by v pravom zmysle ani nebola manipuláciou, keby nedávala aspoň ilúziu slobodného výberu.

A súčasne napríklad prostredníctvom reklamy vnucuje „svoje“ pole možností. Výstižne to vyjadril jeden z reklamných sloganov istého slovenského rádia, ktorý na svojom pútači hľása: Je jedno, aké rádio počúvate, len nech je to naše rádio.

Tým sa však Foucaultove rozpracovanie všeobecného ponímania moci ani zd'aleka nekončí. Od vymedzenia takrečeno vonkajších hraníc moci a mocenských vzťahov prechádza k analýze ich vnútornej štruktúry. A v nej Foucault vydil tri základné elementy, vrstvy a súčasne tri hlavné aspekty skúmania mocenských vzťahov: *strategické vzťahy, stavy nadvlády a techniky vlády, resp. riadenia*.

1. Mocenské vzťahy ako strategické vzťahy. Mnohostrannú analýzu mocenských stratégií považuje Foucault za prvotný a najdôležitejší aspekt skúmania moci. Samotný pojem mocenských stratégií bezprostredne odvodzuje z už spomínanej definície mocenských vzťahov ako vzťahov, prostredníctvom ktorých sa jedni snažia riadiť, určovať správanie iných. No, ako sme už spomenuli, tieto vzťahy nechápe jednostranne, ale ako vzájomný vzťah, ako vzájomné pôsobenie: Moc určuje nielen správanie ovládaných, ale aj vládnucich, pretože všetci vstupujú do jednej strategickkej situácie. V nej každá moc produkuje inú moc a každá z nich sa usiluje v boji ovládnuť svoj náprotivok. Strategickú situáciu takto tvoria veľmi pohyblivé, dynamické vzťahy, ktoré sa navzájom podmieňujú, doplňujú a prekrývajú. V tomto zmysle pojem moci slúži, ako hovorí Foucault, na pomenovanie „zložitej strategickkej situácie v danej spoločnosti“ ([2], 121).

Práve na tomto mieste zreteľne odlišuje, rozhraničuje dva spôsoby vnímania moci. Tradičné, resp. bežné, intuitívne chápanie moci – moc ako súhrn inštitúcií – a svoje chápanie – moc ako množstvo vzťahov síl. Pod vplyvom Nietzscheho moc poníma predovšetkým ako silu, ktorá je schopná (a preto je aj mocou) pôsobiť na inú silu, čo znovu dáva mocenským vzťahom obrovskú dynamiku. V týchto vzťahoch sil nie je nič isté, stabilné, všetko (alebo temer všetko) sa môže kedykoľvek zmeniť, zvrátiť. Nikto si nemôže byť nikdy istý svojou mocou (a ako presvedčivo dokazujú dejiny), ani tyran, despota či diktátor.

Fakt, že Foucault dáva jasne prednosť tomuto poňatiu moci, však neznamená, že by nevidel nijakú súvislosť medzi oboma prístupmi a že by si nevedomoval význam inštitúcií. Hneď po definícii moci ako množstva vzťahov síl totiž píše: „... tieto vzťahy síl vytvárajú spolu reťaz alebo systém, či naopak vyvolávajú nezhody, protirečenia, ktoré ich navzájom izolujú. Nakoniec sa uplatňujú v stratégiách, ktorých inštitucionálna kryštalizácia je stelesnená v štátnych aparátoch, vo formulovaní zákona, v sociálnych hegemoniách“ ([2], 122). Inými slovami, samotné strategické vzťahy sa

⁴ V tomto zmysle sa dá dokonca dá tvrdiť, že každá moc je manipuláciou. Rozdiel je asi len v tom, ako, akým spôsobom sa táto manipulácia uskutočňuje. Totalitné režimy viac-menej počítajú s pasívnym subjektom, demokratické zase s otvoreným a v podstate slobodným subjektom.

skôr či neskôr petrifikujú ako rozličné inštitúcie (pričom tie chápe rovnako široko ako povedzme John Rawls, teda okrem štátnych inštitúcií) – v zákonoch a iných sociálnych pravidlách, v tradíciách, zvykoch atď. A toto znehybnenie, ustrnutie mocenských vzťahov Foucault nazve „stavom nadvlády“. Sú to vlastne „stavy“ už dobojovaných bitiek – ich minulosť, ktorá sa odráža v prítomnosti a má vplyv na budúcnosť. Nejde tu však o fatálny vplyv...

2. Mocenské vzťahy ako stavy nadvlády. K nadvláde pristupuje Foucault dvojako: ako k určitej charakteristike strategickej situácie a zároveň ako ku globálnej štruktúre moci. V prvom prípade pojem „nadvláda“ vyjadruje istý pomer v konfrontácii medzi dvomi protivníkmi v strategickej situácii (možnosť jedných donútiť druhých konať tak, ako by inak nekonali). V druhom prípade je nadvláda dôsledkom, výslednicou tejto konfrontácie (nadvláda určitých kást, tried, sociálnych skupín, jednotlivcov. Proti nej sa v „škárah“, medzerách týchto vzťahov nadvlády vytvára odpor ovládaných. Nakoniec vzniká známa strategická situácia, v ktorej sa jedni usilujú určovať správanie druhých, na čo druhí reagujú tak, že sa snažia tomu zabrániť, alebo sa dokonca pokúšajú spätne určovať chovanie tých prvých. Vtedy sa opätovne bojuje o nadvládu. Jedna dominancia môže nahradiť druhú. Len čo sa jednej skupine (triede, kaste, jednotlivcovi) podarí získať nadvládu, už naráža na odpor ovládaných. Každá dominancia v podstate vyvoláva odpor. Každý odpor zase predpokladá možnosť slobodného konania. Pravda, ako Foucault pripúšťa ďalej, niekedy je táto možnosť v rámci dominantných vzťahov značne limitovaná. Z tohto pohľadu majú vzťahy nadvlády ako osobitné mocenské vzťahy predsa len isté špecifiká. Kým mocenské vzťahy sú predovšetkým strategickými vzťahmi, preto ich charakterizuje veľká dynamika, nestabilita, premenlivosť a difúznosť, pre vzťahy dominancie je naopak príznačná ich relatívna uzamknutosť, stabilita, imobilita a ireverzibilita. Kým mocenské vzťahy vždy predpokladajú – ako sme už uviedli – aspoň minimálnu slobodu, vzťahy dominancie môžu existovať aj bez nej. V dominantných vzťahoch sa základná situácia prakticky nemení: vládnuci si udržiavajú svoju nadvládu, podmanení si zachovávajú svoju podriadenosť. Naproti tomu v mocenských vzťahoch chápaných „strategicky“ jestvuje vždy možnosť danú situáciu zmeniť.

Napriek všetkým rozdielom však treba mať podľa Foucaulta stále na zreteli, že vzťahy nadvlády sú organickou súčasťou mocenských vzťahov, a preto – hoci proti nim možno (i treba) bojovať – ich nikdy nemožno úplne zrušiť. A nielen to. Ak by sme ich od seba príliš oddelili, moc by stratila jednu zo svojich podstatných dimenzií – možnosť určovať konanie iných. A súčasne by sa pojem moci až príliš zrelativizoval.

3. Moc ako technika vlády, riadenia. Podľa Machiavelliho vzoru Foucaulta na analýze moci modernej moci nezaujímajú ani tak to, kto a kde ju vykonáva. Za oveľa dôležitejšie považuje skúmanie toho, ako, akými technikami sa moc vykonáva. Sám o tom hovorí: „Čím sa odlišujem od iných, to nie je teória, ale objekt, uhol pohľadu. Vo všeobecnosti teórie moci sa vyjadrujú v pojmoch práva a kladú si otázky o jej

legitimite, jej hraniciach a o jej pôvode. Moje skúmania sa zameriavajú na techniky moci, technológie moci“ ([3], 532). Aj hlavný objekt jeho záujmu sa zameriaval na tzv. disciplinárnu spoločnosť, ako označoval modernú kapitalistickú spoločnosť, ktorá bola priamo odvodená od pojmu „disciplinárna moc“, ktorú zase stotožňoval s zvláštnymi mocenskými technikami, schopnými riadiť a kontrolovať veľké množstvá ľudí a súčasne jednotlivcov. Tým chcel Foucault zároveň odlíšiť mocenské techniky od iných viac-menej príbuzných techník, napríklad výrobných techník či techník uplatňovaných v komunikácii alebo techník používaných jednotlivcami vo vzťahu k sebe samým. Napriek istej spojitosti a podobnosti medzi nimi majú mocenské techniky svoje špecifikum. To spočíva hlavne v tom, že ich prostredníctvom možno určovať konanie ľudí. Nielen to. Ich prostredníctvom možno produkovať vycvičené, poslušné, podriadené telá individuí. Znovu však nejde o jednostranný vzťah. Disciplinárna moc berie individua „ako objekty a zároveň nástroje svojho pôsobenia“ ([4], 172). Jej úspech je totiž v mnohom závislý od postoja samotných jednotlivcov, konkrétne od stupňa ich stotožnenia sa s touto mocou. Alebo, opäť povedané jeho vlastnými slovami, „duša“ človeka „je sama článkom mocenského ovládania tela. Duša, účinok a nástroj politickej anatómie; duša, väzenie tela“ ([4], 34). A jej úspech spočíva (v porovnaní s majestátnymi, až teatrálnymi rituálmi „starej“ moci) aj v používaní jednoduchých, nenápadných techník a metód pôsobenia na dušu i telo jednotlivcov.

Aj keď moderná moc nevyklučuje tradičné spôsoby jej uplatňovania a, ako tvrdí Foucault, je dodnes priam nasiaknutá starými mocenskými technikami (fyzické násilie, mučenie, popravy a podobne), súčasne vypracovala celkom nové techniky, respektíve zdokonalila staré. Príkladom spojenia nových techník so starými je tzv. hierarchický dozor, kontrola. Ide o kontrolu, ktorá sa vykonáva nielen hierarchicky, ako by nás mohol zvädzať jej názov, teda zhora nadol, ale aj opačne, zdola nahor, a tiež z rozličných strán vrátane kontroly nad samotnými dozeraúcimi a kontroly nad sebou samým – sebakontroly ([4], 179).⁵

Bolo by však chybou považovať na tomto základe celú Foucaultovu koncepciu moci len za čisto technický model. Mocenské techniky tu predstavujú (iba) sprostredkujúci článok medzi strategickými vzťahmi a stavmi nadvlády. Sú prostriedkom prechodu od strategických vzťahov k stavom nadvlády a opačne.

* * *

Foucaultovo chápanie moci treba ustavične vnímať v úzkej spojitosti s jeho kritikou tradičných (a doposiaľ pretrvávajúcich) predstáv a názorov, a to nielen na samotnú moc, ale aj širšie – na spoločnosť, históriu, politiku, kultúru, vedu, poznanie, pravdu atď.⁶ Pritom sa nielen dokázal kategoricky rozísť s tradičnými predstavami

⁵ Foucault tento spôsob kontroly podrobne opísal na príklade tzv. Panoptika ([4], 196 – 227).

⁶ To si, žiaľ, dosť často neuvedomujú kritici Foucaultovej koncepcie, keď ju hodnotia ako nejasnú, hmlistú alebo ako príliš zjednodušujúcu, či dokonca ako apologetickú, obhajujúcu existujúce mocenské pomery. Mimochodom, v tejto súvislosti je zaujímavé, že práve to, čo niektorí často považujú za silnú stránku, za prínos jeho filozofie, iní považujú za jej veľký

o moci, ktoré sú ešte aj dnes bez akýchkoľvek pochybností akceptované značnou časťou filozofickej obce, ale – ako sme spomenuli už v úvode – súčasne vytvoril skutočne originálnu koncepciu moci, založenú na principiálne nových (a možno aj preto pre mnohých kontraverzných) východiskách.⁶

V prvom rade, Foucault dôrazne odmieta doktrínu o zvrchovanej moci, ktorou sú podľa neho tak či onak, vo väčšej alebo v menšej miere poznačené všetky doterajšie politické i nepolitické teórie moci – Platónom počnúc a, povedzme, psychoanalýzou končiac. Táto doktrína vychádza z dvoch základných ideových predpokladov – z primátu subjektu a z personifikácie moci – a kladie si otázky typu: Kto je suverén? Ako vzniká moc suveréna? Kto by mal vládnuť? Panovník, zákonodarná moc, vláda, ľud, robotnícka trieda?... Aké by mal(-i) mať vlastnosti? a pod.

V starších teóriách zvrchovanú moc predstavoval najmä absolutistický panovník, ktorý svoju subjektívnu vôľu presadzoval ako všeobecne záväzné nariadenie, ako zákon. V novších teóriách zvrchovanú moc reprezentuje najčastejšie buď jednotlivec ako *imperium in imperio*, alebo moderný štát, ktorý akoby všetko riadi a kontroluje.

Foucault považuje mocenské vzťahy za príliš zložité a neprehľadné na to, aby nejaký subjekt mohol mať o nich ucelenú predstavu, aby ich dokázal úplne, do detailov pochopiť, kontrolovať, riadiť a nakoniec ovládnuť. Ani tí, ktorí prijímajú najdôležitejšie politické alebo ekonomické rozhodnutia, nemajú pod kontrolou celú mocenskú sieť existujúcu v spoločnosti. Preto by sme sa mali vyhýbať výrazom, ktoré by nejakým spôsobom vyjadrovali primát subjektu, ako sú napríklad „autorita prikazuje“, „právo stanovuje“, „štát riadi“ a podobne. Mocenské vzťahy existujú nezávisle od jednotlivcov, ktorí sú práve pri moci. Alebo ešte inak, v mocenských vzťahoch, čo Foucault sústavne zdôrazňoval, nemá nikto privilegované postavenie. Každý človek sa môže stať za určitých okolností účastníkom útlaku Iného (rasisticky motivovaného násilia, rasovej diskriminácie, etnických čistiek). A opačne, tzv. nositeľom, „subjektom“ moci môže byť v určitom mocenskom vzťahu, v danom okamihu prakticky hocikto a hocičo: pedagógovia, psychiatri či väzenskí dozorcovia i školy, psychiatrické liečebne či architektúra väznice. V tomto zmysle je **moc nesubjektívna**. Moc je nesubjektívna aj v tom zmysle, že skôr, než sa z jednotlivca stane subjekt, je už zaradený do mocenských vzťahov, ktoré si ho podmaňujú. A tak namiesto spytovania sa na suverénne subjekty si Foucault kladie celkom inú otázku: Ako mohli vzťahy podmanenia konštituovať subjekty? Pri hľadaní odpovede na túto otázku si v svojich prácach najskôr všimá rozličné mocenské inštitúcie (psychiatrické liečebne, výrobné dielne, kasárne, väzenie a podobne) a potom rozmanité techniky, taktiky a stratégie podmanenia, ktoré stoja v pozadí týchto mocenských inštitúcií a ktoré sa rozhodujúcou mierou podieľajú na formovaní subjektu. Pritom sa snaží zistiť a ukázať – bez

nedostatok. Kritizujú ho napríklad za to, že systematicky deštruuje väčšinu zavedených filozofických a politických pojmov. Ale o to mu vždy vlastne išlo. Foucault je nezaraditeľný. Bol (podobne ako jeho ponímanie moci) neustále v pohybe. Bol filozofom, ktorý sústavne menil, korigoval, prevracal vlastné prístupy, stanoviská, názory a myšlienky.

⁶ Väčšinu z nich Foucault formuloval v práci *Vôľa k vedeniu*. V českom preklade ([2], 108 – 115).

toho, aby sa musel odvolávať na nejaké subjekty moci – akým spôsobom mohli tieto mocenské faktory preniknúť priamo do hĺbky tiel jednotlivcov a prispôbiť, resp. pretvoriť ich v súlade s nastolenými sociálnymi, a najmä ekonomickými požiadavkami. Takto moc na základe naliehavej spoločenskej „objednávky“ tvarovala napríklad v antike telo otroka, v novoveku zasa telo robotníka ako pracovnú silu.

Pochopiteľne, Foucault si uvedomuje, že v mocenských vzťahoch popri podmanenom telesubjekte existuje aj dominantný subjekt (kým ten je totožný sám so sebou, ovládaný subjekt získava svoju identitu len vďaka dominantnému „subjektu“ moci, usilujúcemu sa ho redukovať na čistý „objekt“ moci), že tu existuje nadvláda určitých tried, skupín, kást, jednotlivcov, ktorí sú takmer automaticky považovaní za nositeľov moci. Ako však vzápätí pripomína, mocenské vzťahy sú vždy nestabilné, prechodné. Dočasne síce môžu vytvoriť istú formu nadvlády. Ale tá sa okamžite drobí, rozpadáva, delí na množstvo iných foriem mocenských vzťahov, závislostí, nových druhov nadvlády.

Svojou tézou o nesubjektívnosti moci sa Foucault snažil dištancovať aj od rozličných psychologizujúcich teórií moci, pričom upozornil na isté metodologické a praktické úskalía a nebezpečenstvá personifikácie moci, podľa ktorej istý druh moci je súčasťou, prejavom charakteru osobnosti.⁸

S tým úzko súvisí ďalší významný postulát Foucaultovej koncepcie moci: **Moc nie je vlastníctvo**, a teda si ju nemožno prisvojiť.⁹ Foucault tu opäť bezprostredne reaguje na tradičné teórie, v ktorých sa moc stotožňuje s právom pána, resp. dobyvateľa privlastniť si cudziu osobu a s ňou i jej majetok, rodinu a život (tzv. právo na život a na smrť) alebo s neodcudziteľným právom individua disponovať vlastnou osobou, a teda aj vlastným životom, majetkom a slobodou (klasická liberálna teória vlastníctva). Podľa neho moc nie je právomoc, ktorou by disponovali niektorí a ktorú možno prenášať z jedného nositeľa na druhého.¹⁰ Nie je to ani vec, čo sa dá získať alebo rozdeliť, čo sa musí chrániť, lebo nám ju môže niekto odcudziť. Moc nemá v sebe nič substanciálne. Moc, ako sme už spomenuli, to sú predovšetkým vzťahy (sieť vzťahov) medzi rôznymi mocenskými silami alebo „strategická situácia“, kde sa jedni ustavične pokúšajú určovať správanie druhých. Každá moc predpokladá (niekedy reálnu, inokedy skôr len potenciálnu) možnosť prechodu z jedných rúk do druhých. Štruktúry, ktoré moc a mocenské vzťahy neprestajne vytvárajú a obnovujú, sú otvorené. Moc môže „vlastniť“ v princípe ktokoľvek. A ktokoľvek (povedzme, aj ten istý subjekt, no začlenený do iných vzťahov) sa môže stať bez-mocným, podmaneným. Moc existuje, pričom existuje v neustálej činnosti, cirkuluje.¹¹

⁸ Pripomeňme v tejto súvislosti, že ešte Platón ku každej forme moci (vlády – „ústavy“) priradil istý druh človeka, od povahy ktorého sa do veľkej miery odvíjala daná forma moci. Tak napríklad demokraciu spoluvytváral demokratický človek, tyranu zase tyran a pod.

⁹ Pravda, Foucault nevyklučuje dočasné prisvojenie moci – napríklad prisvojenie si nejakého diskurzu, nejakej pravdy atď. mocou.

¹⁰ Ako vieme, klasická teória spoločenskej zmluvy vychádzala z predpokladu, že časť alebo celú moc možno preniesť na nejakú všeobecne uznávanú autoritu.

¹¹ Spomínané Panoptikum so svojou panoptickou mocou je podľa Foucaultovej interpre-

Moc je všade. Mocenské vzťahy prenikajú do hĺbky celého sociálneho organizmu, usadzujú sa v každom jeho póre, na všetkých úrovniach, interferujú so všetkými ostatnými sociálnymi vzťahmi. Moc je všade, ale moc nie je všetko.

Moc vychádza zdola. Moc sa dlho (a až doposiaľ) ponímala ako mohutná hierarchická štruktúra fungujúca zhora nadol. Foucault však svojou koncepciou reaguje na novú skutočnosť, že moderná moc sa často mení z vertikálnej, hierarchickej a autoritatívnej moci na moc horizontálnu. Vďaka tomu i vďaka našim stereotypným predstavám sa moc akoby „rozpúšťa“, rozptyľuje v neviditeľnom priestore a my už iba s ťažkosťami vieme určiť, kde sa moc vlastne nachádza. A predsa podľa Foucaulta možno jej miesto viac-menej určiť. Moc vychádza zdola, z jej „mikrofyziky“, z jej jemných, nenápadných disciplinárnych techník. Aj štát môže fungovať len na základe už existujúcich vzťahov na mikroúrovni moci – v rodine, škole, v práci atď. Napríklad demokracia ako jedna z foriem štátnej moci by podľa Foucaulta nebola vôbec možná, keby sa už na úrovni rodiny, školy, v práci, u samotných jednotlivcov, v ich každodennom styku neobjavil a neudržiaval určitý (demokratický) typ mocenských vzťahov. Opačná situácia nastala v Rusku, kde sa ihneď po revolúcii zmenila vládnuca trieda, mocenské vzťahy na mikroúrovni zostali však v podstate nedotknuté. Preto sa naďalej aj celá spoločnosť viac ponášala na „prehnutý“ byrokratický systém cárskeho Ruska než na vysnívanú komunistickú spoločnosť, „najdemokratickejšiu v celých dejinách“.

Keď Foucault hovorí, že moc je všade, nemá tým podľa vlastných slov na mysli nejakú „superštruktúru“, ktorá všetko zahrnuje a pohlcuje. Keby to bolo tak, ako tvrdia niektorí jeho oponenti, nemalo by zmysel ďalej rozoberať vzťah moci k iným oblastiam a javom spoločenského života. Minimálne všade tam, **kde je moc, existuje aj odpor** proti moci. Foucault zároveň nechápe tieto fenomény (a tým sa tiež líši od väčšiny svojich predchodcov i súčasníkov) iba ako dve nezmieriteľné krajnosti. Odpor nie je nikdy iba vonkajším prejavom moci. Ani moc, ani odpor nie sú substanciálne protiklady. Moc a odpor sa skôr navzájom priťahujú, predpokladajú, podmieňujú, produkujú a obojstranne posilňujú. Na jednej strane moc môže podľa Foucaulta existovať len vďaka miestam odporu. Tie pre ňu predstavujú oporné body, „výčnelky“ na zacytenie. A čím je odpor väčší, tým násilnejšie a rafinovanejšie prostriedky používa aj vládnuca moc na svoje udržanie. Je teda takmer zákonité, že vzťahy odporu vykazujú analogickú štruktúru ako ich náprotivok – mocenské vzťahy. Aj ony sú rozložené nepravidelne, rozptýlené (s väčšou alebo menšou hustotou) v čase a priestore. Aj v ich prípade máme do činenia s pohyblivými a dočasnými miestami odporu, vnášajúcimi do spoločnosti diferenciacie, ktoré pretrhávajú jednotu a vyvolávajú preskupenia síl, až napokon – opäť podobne ako siete mocenských vzťahov – vytvárajú husté tkanivo síl, ohniská odporu, ktoré prenikajú tak individuami, ako aj štátnymi inštitúciami či sociálnou stratifikáciou. Ohniská odporu môžu vznikáť len v strategic-

tácie vzorovým príkladom moci, ktorá existuje, aj keď nemá konkrétneho nositeľa.

kej oblasti mocenských vzťahov. Už len preto nie je odpor len prostou negáciou mocenských vzťahov. Negácia ako radikálne, nezmieriteľné odmietnutie existujúcich mocenských vzťahov je podľa Foucaulta iba jednou, „minimálnou“ formou odporu. Prirodzene, aj takáto forma sa z času načas objavuje a niekedy je jediným možným vyjadrením odporu proti jestvujúcej moci. No popri takomto viac-menej zúfalom pokuse o odpor existuje odpor ako proces aktívnej tvorby. Z tohto hľadiska odporovať znamená mať možnosť tvoriť, pretvárať, meniť strategickú mocenskú situáciu. Pravda, jednotlivci alebo sociálne skupiny, ktorí takto vstupujú do strategickú situáciu, nemôžu konať ľubovoľne, ale musia sa opierať o dané mocenské vzťahy a využívať ich. A preto ani moc nie je vo vzťahu k odporu iba čímsi negatívnym. Moc aj tvorí, iniciuje odpor a mení, pretvára jeho formy. To sa však nevzťahuje len na odpor, ale má to aj širšiu platnosť.

Moc je pozitívna, tvrdí Foucault, a tým spochybňuje a prevracia naruby ďalší z predsudkov v chápaní moci. Keď sa totiž povie moc, obvykle sa nám v myslí automaticky vynorí predstava určitej zvrchovanej inštitúcie (napríklad štátu, jeho byrokratického aparátu, vlády, polície, šéfa a pod.), ktorá sústavne niečo prikazuje, obmedzuje alebo zakazuje a celkove nám bráni v slobodnom rozvoji a v sebarealizácii. A tak našou prvoradou úlohou by malo byť usilovať sa moci celkom vyhýbať a ak to nie je možné, aspoň sa ju snažiť prekabátiť. Foucault si nemyslí, že by takéto predstavy nemali žiadne opodstatnenie. Nazdáva sa však, že mocenské vzťahy nie sú samy osebe zlé – od tejto predstavy sa treba stoj čo stoj oslobodiť. Spoločnosť nemôže existovať bez mocenských vzťahov. Môžeme sa však snažiť vyhýbať sa niektorým extrémnym formám moci – napríklad moci ako hrubému násiliu. Zatiaľ čo násilie ráta skôr s pasívnym subjektom, moc (zbavená rôznych excesov) sa vykonáva, ako sme už spomenuli, iba nad slobodnými subjektmi, pod ktorými Foucault rozumie individuálne a kolektívne subjekty s otvoreným poľom možností, kde tieto subjekty môžu konať, reagovať a správať sa rozličným spôsobom. Inými slovami, mocenský vzťah nevzniká tam, kde jeden zo subjektov je v absolútnej moci druhého, kde sa stal prostým objektom, vecou, na ktorej môže ktosi iný uplatňovať bezhraničné násilie. Spútaný človek je ovládaný silou, nie však mocou.

To, pravdaže, nemá byť z Foucaultovej strany propagácia, či dokonca glorifikácia moci. Bolo by to v príkrom rozpore s jeho celoživotnou teoretickou, a najmä politickou aktivitou.

Foucault nehovorí, že moc nie je vôbec represívna alebo že by sa represívna stránka moci z modernej spoločnosti navždy vytratila.

Svojím tvrdením o pozitívnosti moci Foucault chcel jednak poukázať na príliš zjednodušený a jednostranný pohľad všetkých tých, ktorí pristupovali a dodnes pristupujú k moci výlučne z negatívneho hľadiska, keď stále vravia: Moc potláča, cenzuruje, zabraňuje, kontroluje, zakazuje, vylučuje atď. A jednak chcel ním upriamiť pozornosť na jej tvorivý potenciál. Ak má byť totiž moc, zvlášť v podmienkach modernej spoločnosti, dostatočne účinná, ak má bezprostredne vplývať napríklad na pracovné schopnosti jednotlivcov, na ich vedenie, sexuálne túžby, celkové správanie

a pod., a ak ich má meniť, nemôže sa spoliehať (aspoň nie v prvom pláne) výlučne na zákazy, obmedzenia alebo na potlačovanie. Moderná moc musí predovšetkým tvoriť – riadiť, organizovať, racionalizovať, „naprávať“ ľudí, stimulovať a kontrolovať ich aktivity, produkovať a formovať ich vedenie, pravdy, túžby, rozširovať a intenzifikovať ich sily a schopnosti atď. Inými slovami, represia nie je ani zďaleka vyčerpávajúcou charakteristikou moci, respektíve typickou formou modernej moci.

To však Foucaultovi nebráni súčasne tvrdiť, že **moc je nelegálna**.

Aj toto tvrdenie treba chápať kontextuálne. V prvom rade je namierené proti všetkým odrodám klasickej právnej teórie, v ktorej sa moc stotožňuje so zákonom a právom. Od toho sa potom odvíjali permanentné pokusy vytvoriť čo najobjektívnejšie, najdokonalejšie a najuniverzálnejšie zákonodarstvo, ktoré by bránilo zneužívaniu moci. Podobné pokusy Foucault považuje za naivné a utopické; predovšetkým preto, že zákon v jeho ponímaní nie je nijaká objektívna, všeobecne platná danosť. Zákon je výsledkom víťaznej vojny, resp. je vojnou samotnou či, ešte presnejšie, spôsobom aktuálneho vykonávania stratégie tejto vojny. A ak sa aj v modernej spoločnosti darí (pravda, v medziach danej vojnovnej stratégie) „objektivizovať“ niektoré zákony, je to len za cenu toho, že sa odchyľujú a vzdiaľujú od jednej zo svojich základných pôvodných funkcií – moci trestať. Vtedy, údajne v záujme zaistenia maximálnej objektivity zákona a trestného konania, sa na súdny proces prizývajú experti z rozličných vedných disciplín, najmä z oboru psychiatrie, psychológie, pedagogiky a kriminológie. Napríklad úlohou (a to vôbec nie zanedbateľnou) psychiatra v súdnom konaní je stanoviť, či je obžalovaný trestne, t. j. mentálne zodpovedný za zločin, resp. či je spoločensky nebezpečný, a ak áno, či je z tohto hľadiska lepšie trestne ho stíhať, alebo ho vziať do liečebnej starostlivosti, a pod. Sám zločin sa stále viac prirovnáva k chorobe, ktorú treba liečiť. Aj rozsudok má mať hlavne terapeutický účinok. Z toho vyplýva enormný záujem sudcov o medicínu aj ich posadnutosť diagnostikovať, klasifikovať obžalovaných, odlíšiť, oddeliť normálnych od nenormálnych, liečiť a „naprávať“ odsúdených. Takto priamo do jadra penálneho systému vstupujú mimoprávne, a teda podľa Foucaulta zároveň nezákonné, nelegálne metódy, techniky, postupy, mechanizmy, osoby a inštitúcie, ktoré spolu vytvárajú relatívne samostatný mikropenálny – „infrapenálny“ – systém s vlastnými zákonmi a súdnymi inštitúciami, so špecifickými formami previnení a trestov. Hlavná osobitosť tohto systému spočíva v tom, že trestá prostredníctvom moderných metód a techník donútenia, všadeprítomnej kontroly a „normalizácie“. V „disciplinárnej“ spoločnosti (ako Foucault často nazýva modernú spoločnosť) sa nad všetkými zákonmi týči moc Normy. Infrapenálny systém zahŕňa princípy v podobe „zákonov“, ktoré odsudzujú, zavrhujú všetko, čo sa odkláňa od existujúcich normatívnych požiadaviek a čo s nimi je v rozpore. Na ich základe sa ľudia porovnávajú, diferencujú, vylučujú, alebo naopak homogenizujú, skrátka „normalizujú“. V tomto zmysle je infrapenálny systém zároveň normalizačným penálnym systémom. A ako taký sa podstatne líši od tradičného penálneho systému s jeho ponímaním obsahu a funkcií zákonov. Kým zákony v klasickej legistickej duchu mali byť jednoznačne formulované, maximálne objektívne, normy,

o ktorých hovorí Foucault, vnášajú do penálneho systému nejednoznačnosť, subjektivnosť a relativnosť. Kým zákony napríklad kvalifikujú jednotlivcov podľa všeobecne záväzných pravidiel, normy ich skôr diskvalifikujú a zbavujú práv na základe (viac alebo menej) subjektívnych posudkov expertov.

A predsa sa tieto dva zdánlivo nezlučiteľné penálne systémy celkom nevyklučujú. Skôr sa navzájom prekrývajú a dopĺňajú. V tom spočíva aj hlavný zmysel Foucaultovej tézy, že moc je nelegálna. V disciplinárnej spoločnosti penálna moc čoraz viac „normalizuje“ a infrapenálna (v svojej podstate normalizačná, a teda nezákonná) moc zasa čoraz častejšie penalizuje, trestá. Infrapenálny systém noriem a trestov zaplňa priestor, ktorý nepokrývajú bežné zákonné normy. Klasifikuje a postihuje správanie a konanie jednotlivcov všade tam, kde ich relatívna bezvýznamnosť unikla pozornosti tzv. veľkých penálnych systémov. Súčasne je to jeden z kanálov, ktorým nezákonná moc preniká do legálnej moci. A tu sa ukazuje, že legálna moc sa jednoducho ani nemôže zaobísť bez istej dávky illegality, a opačne. Na jednej strane totiž prenesenie normalizačných metód, techník a mechanizmov z infrapenálnych inštitúcií do právnej oblasti vytvára zdanie, že trestná moc sa už dnes načisto zbavila svojich excesov a násilia a zároveň sa vďaka nej samo trestanie stáva takrečeno „prirodzenejším“, spoločensky prijateľnejším. Na druhej strane spojenie infrapenálnej, normalizačnej moci s právnymi inštitúciami a zákonom dáva tejto moci čosi ako záruku legality, či aspoň legitimacy.

Konkrétna a detailná historická analýza tendencie narastania vplyvu a významu pripisovanému expertom a ich poznaniu, metódam, ich odborným posudkom v súdnej a trestnej praxi, priviedla Foucaulta priamo k všeobecnejšiemu záveru, že v modernej dobe sa moc a vedenie spájajú do nerozlučnej jednoty, čo vyjadril formulou **Moc je vedenie** (a naopak).

Samozrejme, táto téza, ktorá Foucaulta tak preslávila, nie je sama osebe nová, originálna. O úzkom spojenectve moci a vedenia písali dávno pred ním Platón, F. Bacon, Descartes, Hegel, Comte, Nietzsche a ďalší myslitelia. No ani jeden ich nespojil takými jemnými a súčasne pevnými putami ako Foucault. Moc a vedenie sú v jeho koncepcii natoľko bezprostredne prepletené, že tvoria jeden spoločný pojem, jedno slovo, oddelené iba krátkou pomlčkou: moc-vedenie. To však neznamená, že sú absolútne identické. Už sám fakt, tvrdí Foucault, že nastoľuje otázku ich vzájomných vzťahov ako problém, svedčí o tom, že ich nestotožňuje. Prítom za najvýstižnejší, najadekvátnejší výraz na opis vzťahov moci a vedenia považuje ich obojstranné podmieňovanie: Na jednej strane je moc od samého počiatku existencie vedenia implicitne obsiahnutá v jeho najnútornejších štruktúrach, preto napríklad vývin vedeckého poznania bezprostredne korešpondoval so zmenami vo vykonávaní moci. A zase opačne, nový, efektívnejší spôsob vykonávania moci – aspoň pokiaľ ide o modernú epochu – nevyhnutne vyžadoval využitie najnovších vedeckých poznatkov.

Príkladov konkrétne približujúcich vzájomné predpokladanie a podmieňovanie moci a vedenia je vo Foucaultových dielach nepreberné množstvo. Svojím spôsobom je každá jeho kniha osobitnou rozpravou o vzájomnej závislosti a vzájomnom posil-

ňovaniej moci a vedenia. V prvých svojich prácach sa Foucault zaoberal otázkou šírenia, pričom ukazoval, že tento fenomén má dlhé dejiny a že jeho vznik súvisel so širokým komplexom historicko-sociálnych procesov, no najmä s novými mocenskými mechanizmami a s novou mocenskou praxou. Súčasne dodáva (aj v reakcii na množiace sa výhrady oponentov), že to nie je ešte dôvod – aspoň nie ten hlavný – na spochybňovanie psychiatrie ako (vedeckého) vedenia. Skôr naopak: Skutočnosť, že psychiatria nadobudla v modernej dobe centrálnu postavenie, Foucault vysvetľuje okrem iného aj tým, že na rozdiel napríklad od náboženstva si zakladá na svojej príslušnosti k vedeckému poznaniu. Psychiatria takto plní v novej „normalizačnej“ spoločnosti dvojakú úlohu: Ako mocenská inštitúcia vykonáva jednu z foriem sociálnej kontroly a súčasne funguje ako jeden zo spôsobov organizácie vedeckého poznania, pričom obe úlohy sa navzájom dopĺňajú a podmieňujú. Ešte jeden príklad z tej istej oblasti: Podľa Foucaulta lekár-psychiater sa stáva v 19. storočí hlavnou (často jedinou) osobou, ktorá identifikuje a klasifikuje šílenstvo ako duševnú chorobu. Nie je však náhoda, že takéto privilegované postavenie lekár-psychiater získava práve v čase, keď nadobúda väčšiu autoritu aj medicínske poznanie. Odvtedy sa lekárskejmu diskurzu pripisuje celkom iná váha a dôležitosť než diskurzom laikov-kňazov, ľudových liečiteľov a pod. Odvtedy je lekár-psychiater nositeľom rovnako uznávaného vedeckého diskurzu ako biológ či chemik. Stačí však, aby sa nejakým spôsobom zmenilo inštitucionálne-mocenské pozadie diskurzu lekára (napríklad tým, že príde o miesto alebo že je preložený na iné pracovisko), a hodnota jeho výpovede rapídne poklesne, hoci jej faktický obsah zostáva nezmenený.

K týmto charakteristikám treba pripojiť ešte jednu dôležitú poznámku.

Všetky uvedené charakteristiky moci majú podľa Foucaulta striktno historický charakter. Očividne by bolo napríklad nezmyselné vzťahovať postuláty o nesubjektívnosti alebo o neprisvojiteľnosti moci aj na feudálnu absolutistickú moc, ktorej centrom bola jednoznačne osoba panovníka. Moc je tu chápaná ako konkrétna moc, ktorá sa viaže vždy na určitý typ spoločnosti. Ako je známe, Foucault sa zameriaval predovšetkým na spôsoby vykonávania moci v modernej kapitalistickej (alebo, ako ju častejšie nazýva, „disciplinárnej“) spoločnosti v priebehu 17. – 19. storočia. Ako hovorí v jednom interview, nenachádza teda „nič závažné v tom, keď niekto povie, že moc dnes už nie je taká“ ([5], 66). Na druhej strane si však napriek tomu myslím, že Foucaultova koncepcia moci ďaleko presahuje úzky historický rámec „disciplinárnej“ spoločnosti a dodnes je mimoriadne aktuálna. Stačí si ešte raz pripomenúť povedzme miesto a význam, aké pripisoval tzv. malým, nenápadným mociam, ktoré sú v priamom kontakte s našou telesnosťou a ktoré bezprostredne ovplyvňujú a kontrolujú náš každodenný život; alebo jeho tézy, podľa ktorých moc je nesubjektívna, neprisvojiteľná, nesubstanciálna; moc cirkuluje a produkuje, a nemá teda iba negatívne funkcie; moc je vedenie a naopak. A napokon jeho tvrdenie, že rozhodujúcim prvkom v štruktúre mocenských vzťahov nie je ani politika (v klasickom zmysle slova), ani ideológia, ale rozmanité techniky moci a pod. – aby v tom aj dnes azda každý našiel nejakú inšpiráciu.

- [1] FOUCAULT, M.: Le sujet et le pouvoir. In: *Dits et écrits par Michel Foucault*. Zv. 4. Paris: Gallimard 1994.
- [2] FOUCAULT, M.: La volonté de savoir. In: *Histoire de la sexualité*. Zv. 1. Paris: Gallimard 1976. (Foucault, M.: Vůle k vědení. In: *Dějiny sexuality*. Zv. 1. Praha: Herrmann & synové 1999.)
- [3] FOUCAULT, M.: La société en crise. In: *Dits et écrits par Michel Foucault*. Zv. 3. Paris: Gallimard 1994.
- [4] FOUCAULT, M.: *Dozerat' a trestat'. Zrod väzenia*. Bratislava: Kalligram 2000.
- [5] FOUCAULT, M.: Štrukturalizmus a postštrukturalizmus. In.: *Moc, subjekt a sexualita. Články a rozhovory*. Bratislava: Kalligram 2000.

doc. PhDr. Ivan Buraj, CSc.
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Šafárikovo nám. 6
818 06 Bratislava 1
SR